

УДК 94 (438+477) “17”

**ФІЛЬВАРКОВЕ ГОСПОДАРСТВО
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ XVIII ст.
В ОЦІНЦІ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Юрій ОВСІНСЬКИЙ

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, Львів, 79000
Кафедра історії середніх віків та візантиністики*

У статті аналізується стан дослідження польською історіографією проблеми функціонування фільваркового господарства як базової господарської одиниці у Речі Посполитій XVIII ст. Простежуються етапи формування й еволюції поглядів польських істориків на вказану проблему у XIX–XX ст. Зроблено висновки про спад в останні десятиріччя зацікавленості соціально-економічною тематикою (зокрема, фільварково-панщинними відносинами) Речі Посполитої на користь соціо-демографічної.

Ключові слова: польська історіографія, фільваркове господарство, магнатерія, Річ Посполита XVIII ст., соціально-економічна історія, регіональні відмінності, панщина, чинш.

З початку XVIII ст. у Речі Посполитій відбувався процес відродження латифундій і відбудови магнатського господарства¹, у якому панівною формою господарювання та основним продукційним верстатом був *фільварок*^{*} (з його провідними галузями – зерновим господарством і тваринництвом).

На початку XX ст. відомий польський економіст, історик та політичний діяч В.Грабський (1874–1938), один із перших дослідників соціально-економічної історії Польщі, з цього приводу писав: “Землі Речі Посполитої становили у XVIII ст. типовий образ фільварково-панщинного господарства і стосунків підданих селян з панським двором. [...] Упродовж попередніх століть поступово відбулась еволюція, котра закінчилась зведенням чи не всієї людності, що працювала на ріллі, до становища знярядь праці, які перебували виключно на послугах фільварків [...] Цілий край був покритий численними вбогими селами, в котрих селянські господарства були типовим і єдиним виробником усієї сільськогосподарської продукції”².

¹ Попереднє – XVII – століття з його лихоліттями та війнами загалом визнається польською історіографією як час занепаду фільваркового господарства (див.: *Bujak F.* Czynniki gospodarcze w upadku dawnego państwa Polskiego // *Studia historyczne i społeczne.* Lwów–Warszawa–Kraków, 1924. S.113–118; *Rutkowski J.* Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w. Warszawa, 1956. S.83, 94; *Kula W.* Czynniki gospodarcze w polskim procesie dziejowym. Warszawa, 1966. S.5; *Ejusd.* Rozwój gospodarczy Polski XVI–XVIII w. Warszawa, 1993. S.133.

^{*} Термін “фільварок” [пол. folwark < нім. Vorwerk – хутір] початково (з XIV ст.) означав “поміщицьке господарство” або “невелика садиба аграрно-тваринницького спрямування”. Згодом фільварком почали називати й панський двір або увесь маєток. Аналіз проблеми виникнення та становлення фільваркової системи див.: *Гроссман Ю. М.* Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій // *Українське слов'янознавство.* 1971. №4. С.74–75; *Якубський В.А.* Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. Ленинград, 1975. С.6–29.

² *Grabski W.* Historia Towarzystwa Rolniczego: W 2 t. Warszawa, 1904. T.1. S.3.

З середини XVIII ст. “центр” фільваркових господарств перемістився у східні воєводства Речі Посполитої – Руське, Волинське, Подільське і Брацлавське, де згодом утворилися великі маєтки вельмож Браніцьких, Чарторийських, Сангушків, Лянцкоронських, Потоцьких, Жевуських³. Однак рівень організації фільваркового господарства й суспільного життя у маєтках був різним.

Якщо 50–70-ті роки XVIII ст. характеризувалися подальшим поширенням фільваркової системи, зростанням кількості фільварків і зміцненням їхніх виробничих потужностей, то політичні зміни 70–90-х років цього століття спричинили поступовий регрес фільваркового господарства і його занепад, який найвиразніше спостерігався у Волинському, Подільському та Брацлавському воєводствах. Там після окупації Російською імперією відбулися суттєві зміни у господарському, адміністративному та суспільно-політичному становищі регіону, зокрема, розпочалася широкомасштабна секвестрація* маєтків польської шляхти.

Польська історіографія фільваркового господарства Речі Посполитої XVIII ст. є доволі об’ємною, а її аналіз має певні традиції. Частково при написанні першої фундаментальної праці з історії польського села її охарактеризував у 1929 р. В.Грабський⁴. 1960 р. С.Антоневський уже ґрунтовно проаналізував польську аграрну бібліографію за 200 років (1755–1955)⁵. Підсумки усієї польської післявоєнної історіографії XVIII ст. підбиті у статті А.Загорського⁶. Однак автор охопив далеко не всі дослідження у цьому напрямі, особливо, що стосується фільваркового господарства. Цим коло розгляду проблеми практично обмежене.

Частково й принагідно огляд польської історіографії фільваркового господарства здійснили у своїх працях й українські історики О.Баранович⁷, Д.Похилевич⁸, В.Маркіна⁹, Ю.Гроссман¹⁰, Є.Сташевський¹¹, Т.Балабушевич¹², а також російський – В.Якубський¹³.

³ Rutkowski J. Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w. S.198.

* Секвестрація (від лат. sequestro – ставлю поза межами, відділяю) – в цивільному праві заборона або обмеження на користування будь-яким майном, яке накладала влада в інтересах держави.

⁴ Grabski W. Historia wsi w Polsce. Warszawa, 1929. S.28–29. Незважаючи на те, що основну увагу автор зосередив на історії аграрних відносин і селянства XIX ст. (тематичі вужчих наукових досліджень), це змістовне й об’ємне видання містить чимало інформації про стосунки селян з фільварковою адміністрацією у другій половині XVIII ст.

⁵ Antoniewski S. Zarys bibliografii polskiego czasopiśmiennictwa rolniczego i pokrewnego na ziemiach polskich za okres 200 lat (1755–1955). Warszawa, 1960. S.3–35.

⁶ Zahorski A. Polska historiografia XVIII wieku po drugiej wojnie światowej // Kwartalnik Historyczny. 1987. №1. S.113–143.

⁷ Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині в XVIII ст. // Студії з історії України. Київ, 1930. Т.3. С.145–173; Його ж. Фольварки Вишневецкого ключа // Сборник статей, посвященных академику Б.Д.Грекову ко дню семидесятилетия. Москва, 1952. С.117–131; Його ж. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955.

⁸ Похилевич Д.Л. Перевод государственных крестьян Литвы и Белоруссии в середине XVIII века с денежной ренты на отработочную // Исторические записки. Москва, 1952. Т.39. С.121–158; Ejust. W sprawie kryzysu i upadku gospodarki obszarnej Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII i pierwszej połowie XVIII wieku // Kwartalnik Historyczny. 1958. R.65. №3. S.742–765; Його ж. Польша в добу феодалізму. Львів, 1965; Його ж. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в. Вильнюс, 1966; Його ж. Аграрные отношения в Польше и Чехии в XVI–XVIII вв. в советской историографии // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Москва, 1970. С.104–113.

⁹ Маркіна В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. Киев, 1961.

¹⁰ Гроссман Ю.М. Изучение аграрной истории Западной Украины эпохи позднего феодализма в советской литературе // История СССР. 1968. №2. С.105–115.

¹¹ Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII–первой половине XIX в. Москва, 1968.

¹² Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини у XVIII ст. Київ, 1991.

¹³ Якубський В.А. Количественные методы и аграрная история барщинно-крепостнической Польши // Математические методы в исторических исследованиях. Москва, 1972. С. 216–224. Його ж. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. Ленинград, 1975.

Перші доволі ґрунтовні дослідження польськими істориками самих аграрних відносин у Речі Посполитій XVIII ст., пов'язаних з фільварково-панщинними, припадають на початок ХХ ст. Так, С.Козіцький через вивчення обсягів повинностей залежного селянства визначив його становище та майновий статус у XVIII ст.¹⁴ Роль фільварку як первинної ланки в аграрному секторі Речі Посполитої XVIII ст. аналізували в своїх працях С.Павлік¹⁵, А.Шеляговський¹⁶, А.Яблоновський (у тому числі українських земель)¹⁷. С.Кутшеба досліджував вплив “суспільно-господарського” (соціально-економічного) фактора, який значною мірою репрезентувала фільварково-панщинна система, на формування правових інститутів Речі Посполитої¹⁸.

Засновником соціально-економічного напряму досліджень у польській історіографії став відомий учений, професор Я.Рутковський (1886–1949)¹⁹. Його монографія “Бжозовський ключ Перемишльського єпископства у XVIII столітті”²⁰ – перше взулке дослідження великої землевласності (в нашому випадку костельної), а стосовно XVIII ст. – єдине до 1958 р. Я.Рутковський на багатій джерельній базі збудував першу модель фільваркового господарства в Речі Посполитій.

Саме Я.Рутковський започаткував використання технічних методів задіяння всіх типів джерельних матеріалів і визначив напрями дослідження вузлових проблем аграрної історії²¹. Свої міркування він згодом розвинув у першій синтетичній праці з економічної історії Речі Посполитої XVIII ст. “Нарис господарської історії Польщі в часи до розподілів”²², що стала значним досягненням польської історіографії. Завдяки низці публікацій у Парижі (1926–1932), його ідеї набули визнання в Західній Європі²³. Я. Рутковський запропонував при опрацюванні існуючого статистичного матеріалу застосовувати (з огляду на його розпорошеність) територіальні та регіональні критерії. На його думку, цьому мали б найбільш відповідати “монографії [присвячені господарству окремих. – Ю.О.] воєводств і земель”²⁴.

Я.Рутковський створив у Познані один із центрів економічних досліджень, де разом з учнями вивчав процеси у польському селі XVIII ст. Результати його наукових

¹⁴ Kozicki S. Sprawa włościańska w Polsce w XVIII wieku. Warszawa, 1906.

¹⁵ Pawlik S. Zasady gospodarskie w Polsce w połowie XVIII w. Lwów, 1906.

¹⁶ Szelaowski A. Rozwój ekonomiczny i społeczny w Polsce do r. 1795. Lwów, 1907; *EjUSD. Dzieje Polski w zarysie*. Warszawa, 1921.

¹⁷ Jablonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków, 1912.

¹⁸ Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. Lwów, 1912–1914. Т.2–3.

¹⁹ Докладніше про нього див.: *Topolski J.* Jan Rutkowski (1886–1949). Warszawa, 1986. На формування його історичних поглядів значний вплив мало навчання у Франції та діяльність французьких істориків-позитивістів групи “Аннали”, котрі приділяли основну увагу соціально-економічним питанням (*Зашильняк Л.А.* Формирование и развитие исторической науки в Польше. Львов, 1986. С.47).

²⁰ Rutkowski J. Klucz Brzozowski biskupstwa Przemyskiego w XVIII wieku. Kraków, 1910.

²¹ Rutkowski J. Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII w. // *Ekonomista* (Warszawa). 1914. №14; *EjUSD. Poddaństwo włościan w Polsce i niektórych innych krajach Europy*. Poznań, 1921; *EjUSD. Sprawa włościańska w Polsce w XVIII i XIX w.* Warszawa, 1922; *EjUSD. Zagadnienie reformy rolnej w Polsce w XVIII w. na tle reform, przeprowadzonych we wsiach miasta Poznania*. Poznań, 1925. *EjUSD. Co to były folwarki w dawnej Polsce* // *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*. Lwów, 1934. S.32–49.

²² Автор, зокрема, писав: “Лише суспільно-господарський устрій, тобто, існуючі між людьми стосунки, нав’язувані з метою виконання господарської праці чи розподілу її результату [у нашому випадку – фільварково-панщинні. – Ю.О.], є винятково сферою економічної історії і з тієї причини мусять бути визнані за головний і властивий предмет її досліджень” (*Rutkowski J.* Zarys dziejów gospodarczych Polski w czasach przedrozbiorowych. Poznań, 1923. S.7).

²³ Rutkowski J. Le regime agraire en Pologne au XVIII s. // *Revue d'histoire economique et social*. Paris, 1926–1927. №14–15; *EjUSD. Histoire economique de la Pologne avant les partages*. Paris, 1927; *EjUSD. Les bases economiques des partages de l'ancienne Pologne* // *Revue d'histoire moderne*. Paris, 1932.

²⁴ Kula W. Wstęp // *Rutkowski J.* Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w. S.7–12.

пошуків викладені у двотомній “Економічній історії Польщі”²⁵. Ця, а також деякі з його інших праць, опублікованих в СРСР²⁶ і Польщі²⁷ вже після смерті вченого, не втратили своєї наукової ваги і сьогодні.

Окрім Я.Рутковського, планомірні й систематизовані дослідження у цьому напрямі здійснювали І.Т.Барановський (1879–1917) та Ф.Буяк (1875–1953). І.Т.Барановський простежував еволюцію організації фільварків, їхні взаємозв’язки з господарствами залежних селян, регіональну специфіку розвитку фільварково-панщинного господарства у Речі Посполитій. У своїй праці “Село і фільварок” (Варшава, 1914), погоджуючись з Я.Рутковським, він висловлював думку, що основними складовими елементами фільварково-панщинного устрою є наявність феодального примусу, землевласника і залежного від нього селянина, визначених обсягів повинностей підданих селян, фільваркового й селянського орного реманенту та тяглової сили²⁸.

Економічному стану Речі Посполитої XVIII ст., соціально-економічним і суспільно-культурним відношенням у польському селі присвячені наукові розвідки²⁹ Ф.Буяка – першого професора соціально-економічної історії, котрий тривалий час працював у Львові³⁰. Його дослідження вирізнялися скрупульозністю у зборі й описі фактичного матеріалу. Ф. Буяк у дусі позитивізму писав: “Економічна історія працює, передовсім, за описовим методом [...], тому мусить збирати численні дрібні і детальні факти, аналізувати їх і поглиблювати, мусить зайнятися кожним *фільварком* [курсив наш. – Ю.О.], кожним селом, кожним містечком, якщо тільки має відомості про його економічні стосунки”³¹. Згромадивши довкола себе чимало учнів та послідовників, він публікував їхні праці у періодичному збірнику “Badania z dziejów społecznych i gospodarczych”³².

У 20-ті роки XX ст. розгорнула дослідницьку діяльність ціла когорта польських істориків з Варшави, Кракова та Познані. Так, М.Бобжинський у декількох статтях (1922) досліджував право пропінації* в Речі Посполитій, безпосередньо пов’язане з зерновим господарством магнатського фільварку, та його вплив на становище селянства³³. У 20–30-ті роки сферою наукових зацікавлень Н.Гонсіоровської стала со-

²⁵ Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski: W 2 t. Poznań, 1947. T.1. Czasy przedrozbiorowe; Poznań, 1950. T.2. Czasy porozbiorowe do 1918 roku.

²⁶ Рутковський Я. Экономическая история Польши. Москва, 1953.

²⁷ Rutkowski J. Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w. Warszawa, 1956; *EjUSD*. Poddaństwo włościan w XVIII wieku w Polsce i w niektórych innych krajach Europy. Wieś europejska późnego feudalizmu (XVI–XVIII w.). Warszawa, 1986.

²⁸ Baranowski I.T. Wieś polska w okresie między unią Lubelską a konstytucją 3 maja // Przegląd narodowy (Warszawa). 1908. Październik; *EjUSD*. Materiały do dziejów wsi polskiej. Warszawa, 1909; *EjUSD*. Wieś i folwark. Zbiór rozpraw. Warszawa, 1914; *EjUSD*. Krótki zarys dziejów wsi polskiej. Warszawa, 1917.

²⁹ Bujak F. Z dziejów wsi polskiej. Studia ku czci W. Zakrzewskiego. Kraków, 1908; *EjUSD*. Czynniki gospodarcze w upadku dawnego państwa Polskiego. Przyczyny upadku Polski. Warszawa, 1918; *EjUSD*. Rzut oka na historię stosunków gospodarczych w Polsce. Warszawa, 1920; *EjUSD*. Czynniki gospodarcze w upadku dawnego państwa Polskiego // Studja historyczne i społeczne. Lwów–Warszawa–Kraków, 1924. S.105–133; *EjUSD*. Rozwój gospodarczy Polski w krótkim zarysie. Kraków, 1925.

³⁰ Докладніше про вченого див: Овсінський Ю. Буяк Францішек // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). Ювілейна книга / Упорядники О.Вінниченко і О.Целуйко. Львів, 2000. С.85–86.

³¹ Bujak F. Studja historyczne i społeczne. S.27.

³² Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski. T.1. S.28.

* Пропінація – монополія шляхти на виготовлення спиртних напоїв, а також право пана до примусу підданих селян купувати у нього певну кількість алкогольних напоїв (за посередництвом корчми) із заборонаю робити це в інших місцях. Примусове споювання селян набрало у XVIII ст. величезного розмаху (Зашильняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С.209, 227).

³³ Bobrzyński M. Prawo propinacji w dawnej Polsce // Szkice i studja historyczne. Kraków, 1922. T.2. S.98–121.

ціально-економічна історія Речі Посполитої, зокрема, фільварок як її господарське підґрунтя у другій половині XVIII ст.³⁴

Наприкінці 20-х років С.Сужицький, вивчаючи еволюцію агротехнічних знань у Польщі, назвав фільваркове (магнатське) господарство у Речі Посполитій XVIII ст. одним із чинників цієї еволюції³⁵. Тоді ж М.Княт, розвиваючи напрям пошуків С.Козіцького, чи не вперше спробував визначити вплив фільварку на “бюджет” селянського господарства шляхом аналізу ролі та обсягів повинностей, виконуваних підданими селянами у XVIII ст.³⁶

Спроба синтетичного аналізу фільваркового господарства кінця XVIII ст. зроблена 1931 р. у статті Р.Зубика (українця за походженням)³⁷. Проаналізувавши ряд матеріалів у Руському воєводстві*, історик дійшов висновку, що “основною підставою рентабельності фільварку завжди були повинності підданих, а панщина до кінця XVIII ст. залишалася його господарською необхідністю”. Виходячи з цього, автор дає своє визначення поняття:– “господарства підданих, то джерело важкої праці, а *фільварок* – то тієї праці перетворення”³⁸.

У середині 30-х років над визначенням шкали цін на основні споживчі товари, зокрема, фільваркову продукцію, у великих торгових центрах Речі Посполитої XVIII ст. (Львові, Кракові, Гданську) працювали С. Гошовський, Е. Томашевський і Т.Фуртак³⁹.

Напередодні Другої світової війни у Варшаві плідно працював Р.Рибарський. Досліджуючи економічну історію Речі Посполитої XVIII ст. (головним чином, торгівельно-фінансову її сферу), він принагідно розглядав і аграрний устрій, зокрема, у землях Руського воєводства (Самбірській економії)⁴⁰. Тоді ж Я.Фієріх вивчав рівень техніки обробітку ґрунтів та стан зернового господарства Речі Посполитої другої половини XVIII ст.⁴¹

Після 1945 р. у Польщі нова влада, що встановилась, вимагала, “аби історичний процес був переглянутий та інтерпретований згідно з основами марксистської методології”⁴². Це передбачало в дослідженнях XVIII ст. “гостру оцінку вже існуючої історіографії, акцентування на класовій боротьбі на селі”⁴³. У такому дусі, наприклад, А.Свентоховським була написана “Історія польського селянства в нарисі” (Варшава, 1947)⁴⁴.

Однак така політика мала й позитивний ефект – розширилась тематика розвідок з історії села й аграрного устрою Речі Посполитої. Вже тоді почали з’являтися праці, які не могли бути заповлізовані з огляду на їх тематику. У 1950 р. Я.Буршта вперше дослідив

³⁴ *Gąsiorowska N.* Polska na przełomie życia gospodarczego (1764–1830). Warszawa, 1921 (Друге видання – Варшава, 1947); *Ejusd.* Historia społeczno-gospodarcza Polski. Wiedza o Polsce. Warszawa, 1930. Т.1.

³⁵ *Surzycki S.* Rozwój wiedzy rolniczej w Polsce. Kraków, 1928.

³⁶ *Kniat M.* Gospodarze znaczenie ciężarów ludności włościańskiej w Polsce w XVIII wieku. Próba rekonstrukcji budżetu gospodarstwa włościańskiego. Poznań, 1929.

³⁷ *Zubik R.* Gospodarstwo folwarczne z końcem XVIII w. // *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. F.Bujakowi.* Lwów, 1931. S.227–261.

* Сучасні села Гочів, Издебки, Мочеради Мостиського р-ну Львівської області.

³⁸ *Zubik R.* Gospodarstwo folwarczne z końcem XVIII w. S.237, 260.

³⁹ *Hoszowski S.* Ceny we Lwowie w latach 1701–1914. Lwów, 1934; *Tomaszewski E.* Ceny w Krakowie w latach 1601–1795. Lwów, 1934; *Furtak T.* Ceny w Gdansk w latach 1701–1815. Lwów, 1935.

⁴⁰ *Rybarski R.* Kredyt i lichwa w ekonomii samborskiej w XVIII wieku. Lwów, 1936; *Ejusd.* Skarbowość Polski w dobie rozbiorów. Kraków, 1937.

⁴¹ *Fierich J.* Uwagi nad techniką rolniczą w Polsce w II połowie XVIII wieku // *Rocznik nauk rolniczych i leśnych* (Далі – RNRiL). 1938. Т.44. S.37–51.

⁴² *Zahorski A.* Polska historiografia XVIII wieku po drugiej wojnie światowej. S.113.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ *Świętochowski A.* Historia chłopów polskich w zarysie. Warszawa, 1947.

роль корчми та значення пропінаційного права магнатів у житті панщинного села Речі Посполитої XVIII ст.⁴⁵ Перервані Другою світовою війною дослідження продовжив Я.Фієріх⁴⁶. В.Двожачек, визначаючи послідовність втрати польськими селянами особистої свободи, паралельно простежував етапи становлення фільварково-панщинної системи⁴⁷.

Уже з кінця 50-х років XX ст. польська історіографія поступово відійшла від нав'язаної їй "надмірної схематизації"⁴⁸. Потужним дослідницьким центром став Ягеллонський університет у Кракові. Спільними зусиллями кафедри нової та новітньої історії Польщі згаданого університету та відділу аграрних досліджень Інституту історії ПАН у 1957 р. у Варшаві побачив світ збірник матеріалів "Студії з історії малопольського села в другій половині XVIII століття" (за редакцією Ц.Бобінської)⁴⁹. Щоправда, це видання (як і деякі інші тогочасні⁵⁰) не позбавлене політичної заангажованості – більшість його матеріалів присвячена "класовій" боротьбі на селі та селянським повстанням. Єдиним винятком у ньому є спільна стаття Х.Мадурович і А.Подрази, в якій визначається спеціалізація основних господарських районів Західної Малої Польщі⁵¹ (надалі вона переросла у монографію⁵²).

Я.Лескевічова вивчала еволюцію фільварково-панщинного господарства у XVI–XIX ст. здебільшого на підставі інвентарних описів Осецького маєтку (Малопольща)⁵³. Від монографії за схемою Я.Рутковського (характеристика окремого вузькотериторіального комплексу) вона згодом перейшла до дослідження інтегральних проблем аграрної історії Речі Посполитої та магнатського господарства як її складової⁵⁴.

У "дусі часу" написана й перша монографія І.Рихлікової⁵⁵, присвячена селянським виступам у маєтках магнатів Водзіцьких (Велькопорембський ключ) у другій половині XVIII ст. Наступним етапом її роботи став всебічний аналіз магнатського господарства в цих же маєтках з акцентом на фільварковому⁵⁶. І.Рихлікову (під впливом дослідження Х.Мадурович-Урбанської⁵⁷) зацікавили й питання ринкової фільвар-

⁴⁵ Корчму він вважав "єдиною соціально-економічною інституцією, котра була постійним приятелем селянства [...], існування якої було тісно пов'язане з фільварково-панщинним устроєм села". (*Burszta J. Wieś i karczma (Rola karczmy w życiu wsi pańszczyzianej)*. Warszawa, 1950. S. 10).

⁴⁶ *Fierich J. Kultury rolnicze, zmianowania i zbiory w katastrze józefińskim (1785–1787) // Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych (Далі – RDSiG)*. 1950. T.12. S.162–175.

⁴⁷ *Dworzaczek W. Dobrowolne poddaństwo chłopów*. Warszawa, 1952.

⁴⁸ *Zahorski A. Polska historiografia XVIII wieku po drugiej wojnie światowej*. S.113.

⁴⁹ *Studia z dziejów wsi malopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku / Red. C. Bobińskiej*. Warszawa, 1957.

⁵⁰ *Bobińska C. Kwestia ukraińska // Historia Polski / Red. S.Kieniewicza, W.Kuli*. Warszawa, 1958. T.1. Cz.2. S.287–294.

⁵¹ *Mdurowicz H., Podraza A. Próby rejonizacji gospodarczej Małopolski Zachodniej // Studia z dziejów wsi malopolskiej*. S.57–167.

⁵² *Madurowicz-Urbańska H., Podraza A. Regiony gospodarcze Małopolski Zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku*. Wrocław, 1958.

⁵³ *Leskewiczowa J. Znaczenie inwentarzy dóbr ziemskich dla badań historii wsi polskiej w XVIII wieku // Kwartalnik Historyczny*. 1953. №4. S.363–378. *EjUSD*. Dobra Osieckie w okresie gospodarki folwarczno-pańszczyzianej XVI–XIX w. Wrocław, 1957.

⁵⁴ *Leskewiczowa J. Rozwój badań nad historią agrarną Polski // RNRiL. Seria G.76*. 1960. S.1–14; *EjUSD*. Próba analizy gospodarki dóbr magnackich w Polsce. Warszawa, 1964.

⁵⁵ *Rychlikowa I. Sytuacja społeczno-ekonomiczna i walka klasowa chłopów w dobrach Wodzickich Poręba Wielka w drugiej połowie XVIII wieku*. Warszawa, 1957.

⁵⁶ *Rychlikowa I. Klucz wielkoporebski Wodzickich w drugiej połowie XVIII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1960; *EjUSD*. Szkice o gospodarce panów na Łańcutcie. Łańcut, 1971.

⁵⁷ *Madurowicz-Urbańska H. Ceny zboża w Zachodniej Małopolsce w drugiej połowie XVIII wieku*. Warszawa, 1963. Вказана праця зацікавила й А.Мельчарського, котрий на сторінках "Przeglądu Historycznego" виклав власний погляд на проблему (*Mielczarski A. O prawidłową analizie rynku zbożowego w Małopolsce w drugiej połowie XVIII wieku // Przegląd Historyczny*. 1967. T.48. Zesz.4. S.670–678).

кової продукції великоземельної власності в Малопольщі другої половини XVIII ст., зокрема, зернової⁵⁸. Оскільки єдина методика підрахунків у подібних розвідках була відсутня, І.Рихлікова у одній із своїх статей приділила увагу й цьому питанню⁵⁹, відзначивши відсутність скоординованих методів при вивченні аграрної історії, що подекуди призводило до неадекватних й суперечливих висновків. Подальше заглиблення у дану проблему викликало полеміку, що розгорнулася у 1968 р. (йї не вщухала до 1973 р.) на сторінках “Kwartalnika Historycznego Kultury Materialnej” між М.Ружицькою-Гласовою, А.Вичаньським, Я.Касперком і І.Рихліковою⁶⁰.

Від дослідження антифеодального спротиву селян у маєтках Краківського воєводства другої половини XVIII ст. до аналізу господарських стосунків підданих селян в королівщинах цього воєводства з двором перейшли також В.Урбан й А.Фальньовська-Градовська⁶¹.

У Познані, продовжуючи традиції школи Я.Рутковського, плідно працювали його учні Є.Топольський, Б.Барановський, М.Щепаняк. Монографія Є.Топольського на прикладі костельної власності відображає фільварково-панщинні стосунки у Великопольщі XVIII ст., містить детальний аналіз селянських господарств у маєтках Гнезненського архієпископства⁶².

1958 р. подібне дослідження, присвячене аналізу селянського та фільваркового господарства Східної Великопольщі, опублікував Б.Барановський⁶³. Результатом плідної співпраці цих двох учених став “Нарис історії сільського господарства” (Варшава, 1964), другий том якого містить аналіз польського села XVIII ст.⁶⁴ Згодом Б.Барановський визначив регіональні відмінності у застосуванні тяглової сили в Речі Посполитій, ринки придбання робочої худоби та місце, що його займала торгівля волами у загальнопольській торгівлі у XVIII ст., роль у цьому процесі фільварків⁶⁵.

Деякі теоретичні аспекти аграрного устрою Речі Посполитої XVIII ст. містили й наступні праці Є.Топольського (1967–1982 рр.)⁶⁶. М.Щепаняк, досліджуючи ремес-

⁵⁸ Rychlikowa I. Studia nad towarową produkcją wielkiej własności w Małopolsce w latach 1764–1805. Wrocław, 1966; *EjUSD*. Produkcja zbożowa wielkiej własności w Małopolsce w latach 1764–1805. Warszawa, 1967.

⁵⁹ Rychlikowa I. Rachunkowość folwarczna jako podstawa obliczania dochodowości poszczególnych działów gospodarki dóbr magnackich? // *Kwartalnik Historyczny*. 1965. №2. S.381–391.

⁶⁰ Wyczański A. O badaniu plonów zboż w dawnej Polsce // *KHKM*. 1968. №2. S. 251–273; Rózycka-Glassowa M. O niektórych metodach statystyki matematycznej w historii rolnictwa // *Ibid*. S. 299–316; Kasperek J. O ustaleniu obszaru gruntów ornych w folwarkach osiemnastowiecznych // *Ibid*. S.340–347; Rychlikowa I. Metody statystyki matematycznej w praktyce badawczej historyka // *Ibid*. S.317–336; *EjUSD*. Staropolskie miary ziemi // *KHKM*, 1970. №1. S.228–243; *EjUSD*. Wieloznaczność i ewolucja pojęcia “lan” // *KHKM*. 1973. №4. S.75–90. Своєрідним підсумком цієї полеміки стало колективне видання: *Historia i nowoczesność. Problemy unowocześnienia metodologii i warsztatu historyka* / Red. J.Leskiewiczowej, S.Kowalskiej-Glikman. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974.

⁶¹ Urban W. Poddani szlacheccy w województwie Krakowskim w drugiej połowie XVIII w. i ich opór antyfeudalny. Wrocław, 1958; Falniowska-Gradowska A. Świadczenia poddanych na rzecz dworu w królewskich województwa Krakowskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Wrocław, 1964.

⁶² Topolski J. Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku. Poznań, 1958.

⁶³ Baranowski B. Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku. Warszawa, 1958.

⁶⁴ Zarys historii gospodarstwa wiejskiego: W 3 t. / Red. B. Baranowskiego, J. Topolskiego. Warszawa, 1964. T.2. (od dr. pol. XV do XVIII w.). S.108–310.

⁶⁵ Baranowski B. Podstawowa siła pociągowa dawnego rolnictwa w Polsce. Wrocław, 1968. *EjUSD*: Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII w. Handel wołami. Gdańsk, 1977.

⁶⁶ Topolski J. Dynamika rozwoju gospodarczego Polski feudalnej. Poznań, 1967; *EjUSD*. Metodologia historii. Warszawa, 1968; *Його ж.* Рефеодализация в экономике крупных земельных владений в Центральной и Восточной Европе. Москва, 1970; *EjUSD*. Gospodarka polska a europejska XVI–XVIII wieku. Poznań, 1977; *Wokół teorii ustroju feudalnego*. Warszawa, 1982.

ла та промисли Великопольщі другої половини XVIII ст., чимало уваги приділив їх стану на селі та у фільварку⁶⁷.

Ще один учень Я.Рутковського – видатний польський історик, професор В.Куля (1916–1988) – у більшості своїх синтетичних праць 50–80-х років (включно з тими, які мають теоретико-методологічне та історіософське спрямування)⁶⁸ глибоко аналізував економічні процеси у Речі Посполитій XVIII ст. Розглядаючи фільварково-панщинну систему як основну форму господарювання в країні, він називав її “натуралістичною” й “екстенсивною”⁶⁹. В.Куля визначив характерні риси цієї системи: “1) обтяжливе домінування рільництва в економіці; 2) остаточний поділ виробничих сил в сільському господарстві на село та фільварок [на сьогодні ця теза автором спростована⁷⁰. – Ю.О.]; 3) ефективні інституціональні бар’єри суспільної і географічної мобільності підданих селян; 4) відробіткова пов’язаність селян; 5) брак правових обмежень, котрі б стримували свободу шляхетських економічних рішень; 6) недостатнє втручання держави в економічне життя” тощо⁷¹. Він слушно стверджував, що стан типового шляхетського фільварку залежить не від рівня ринкових цін, а від рівня врожаю зернових⁷². Дешевизну польського фільваркового збіжжя на європейському ринку В.Куля пояснював двома основними причинами: “1) продукування дармовою, примусовою, панщинною працею часто голодного селянина; 2) утримування рівня продажу шляхетського збіжжя на ринок [...] не шляхом збільшення посівних площ, а методом збільшення фільварку за рахунок селянина, тобто, збільшення селянських повинностей при одночасному зменшенні селянських господарств”⁷³.

Вагомим внеском у розвиток історичної науки є доробок В.Русінського. Розпочавши свою дослідницьку діяльність у середині 50-х років XX ст. з аналізу внутрішнього ринку Речі Посполитої XVIII ст., він перейшов до вивчення шляхів становлення панщинного фільварку як основного постачальника цього ринку. Водночас В.Русінський цікавився економічними процесами у польському селі. Перші спроби дослідника дати загальну характеристику феодальної економіки Речі Посполитої переросли у майбутньому в декілька змістовних праць з економічної історії Польщі, в яких чимало місця відведено фільварковому господарству⁷⁴.

На 50-ті роки припав “пік” дослідницької діяльності С.Сьренювського. У ряді статей він з’ясував питання врожайності панщинного фільварку XVI–XVIII ст., вперше нама-

⁶⁷ *Szczepaniak M.* Przemysł i rzemiosło w Wielkopolsce w drugiej połowie XVIII wieku. Poznań, 1971.

⁶⁸ *Kula W.* Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. Warszawa, 1956; *EjUSD.* Problemy i metody historii gospodarczej. Warszawa, 1963; *EjUSD.* Czynniki gospodarcze w polskim procesie dziejowym. Warszawa, 1966; *EjUSD.* Historia, zacofanie, rozwój. Warszawa, 1983; *EjUSD.* Rozwój gospodarczy Polski XVI–XVIII w. Warszawa, 1993.

⁶⁹ *Kula W.* Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Warszawa, 1983. S.30, 50.

⁷⁰ *Овсінський Ю.* Фільваркове господарство в Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст. Дис. канд. іст. наук. Львів, 2004. На правах рукопису [зберігається в Науковій бібліотеці ЛНУ ім. Івана Франка]. С.58–59.

⁷¹ *Kula W.* Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. S.26–27.

⁷² *Ibid.* S. 52, 60.

⁷³ *Kula W.* Czynniki gospodarcze w polskim procesie dziejowym. S.7.

⁷⁴ *Rusiński W.* O rynku wewnętrznym w Polsce drugiej połowy XVIII wieku // *RDSiG.* 1955. T.16. S.113–147; *EjUSD.* Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego // *Przegląd Historyczny.* 1956. T.18. №4. S.634–644; *EjUSD.* Wieś polska w okresie ożywienia gospodarczego // *Historia Polski.* Warszawa, 1958. T.1. Cz.2. S.104–129; *EjUSD.* Kilka uwag o istocie ekonomiki feudalnej w XV–XVIII w. // *RDSiG.* 1966. T.27. S.14–28; *EjUSD.* Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie. Warszawa, 1973; *EjUSD.* Zarys historii gospodarczej Polski na tle dziejów gospodarczych powszechnych. Warszawa, 1986.

гався дати визначення дискусивному поняттю “лан”⁷⁵ (а відтак, визначити розміри посівних площ та орних угідь фільварку), простежував вплив фільварково-панщинної системи на процес розшарування селянства у другій половині XVIII ст. На жаль, ці декілька статей не трансформувалися у ґрунтовне узагальнююче дослідження⁷⁶. Варта уваги й стаття З.Шкурлатовського, котрий на підставі магнатських інструкцій досліджував адміністративний апарат та процес організації продуктивного циклу фільварків у Речі Посполитій XVII–XVIII ст.⁷⁷ У 1960 р. стаття А.Вавжиньчик розглядала стан й підбивала деякі підсумки досліджень урожайності зернових культур на фільварках Речі Посполитої упродовж XVI–XVIII ст.⁷⁸

Наприкінці 50-х–у середині 60-х років В.Охманський вивчав еволюцію агротехнічних знань у Польщі, а також їх застосування на практиці, зокрема, у XVIII ст. Його дослідження стосувалися широкого кола питань – техніки рільництва, насінневого фонду, орного реманенту та видів тягла, традиційних термінів посівної та жнивної “кампаній” тощо⁷⁹.

У 1963 р. В.Щигельський, за вже звичною схемою Я.Рутковського, охарактеризував у своїй монографії фільваркове господарство в Велюньському маєтку (Центральна Польща) у XVIII ст.⁸⁰

М.Ружицька-Глассова, зібравши порівняльний матеріал і певним чином підбивши підсумки наукового доробку першої половини XX ст., опублікувала у 1964 р. монографію “Господарство великоземельної власності в Польщі XVIII століття”⁸¹. На її думку, “головною причиною низького рівня техніки фільваркового рільництва у XVIII ст., окрім застарілої системи рільництва, було примітивне рільниче знаряддя, оскільки не маємо даних про його вдосконалення”. З цього дослідниця робить висновки про те, що “на теренах Речі Посполитої різниця між цими знаряддями була невеликою й істотно на врожайність та техніку обробітку не впливала”⁸².

В.Серчик розпочав наукову діяльність з вивчення становища селян Правобережної України у другій половині XVIII ст.⁸³ Згодом він зацікавився магнатським (головним чином, фільварковим) господарством цього ж періоду в Подільському воєводстві. Його

⁷⁵ На сьогодні існує п’ять основних значень терміну “лан” у XVII–XVIII ст.: 1) геометрична одиниця поверхні; 2) господарська одиниця; 3) одиниця вотчинного оподаткування; 4) одиниця для збору данини; 5) частина ниви, синонім “поля” в сівобороті. Вкладання різного значення у даний термін приводило дослідників до хибних висновків (Про це див.: *Śreniowski S.* Uwagi o łanach w ustroju folwarczno-pańszczyźnianym wsi polskiej // *KHKM.* 1955. №2. S.330–331. Також: *Rychlikowa I.* Staropolskie miary ziemi // *KHKM.* 1970. №1. S.235; *EjUSD.* Wieloznaczność i ewolucja pojęcia “łan” // *KHKM.* 1973. №4. S.75–77; *Rózycka-Glassowa M.* O niektórych metodach statystyki matematycznej w historii rolnictwa // *KHKM.* 1968. №2. S.299–300; *Kasperek J.* O ustaleniu obszaru gruntów omych w folwarkach osiemnastowiecznych // *Ibid.* S.340–347).

⁷⁶ *Śreniowski S.* W kwestii płonów w ustroju folwarczno-pańszczyźnianym Polski XVI–XVIII w. // *RDSiG.* 1953. T.14. S.103–112; *EjUSD.* Uwagi o łanach w ustroju folwarczno-pańszczyźnianym wsi polskiej // *KHKM.* 1955. №2. S.330–331; *EjUSD.* Problem rozwarstwienia chłopstwa w ustroju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Polsce // *Przegląd Historyczny.* 1955. №4. S.585–607.

⁷⁷ *Skurlatowski Z.* Organizacja administracji i pracy w dobrach wielkiej własności feudalnej w Polsce XVII i XVIII w. w świetle instruktaży ekonomicznych // *Zeszyty naukowe uniwersytetu Wrocławskiego.* Seria A. Wrocław, 1957. №8. Historia. Zesz.1. S.147–156.

⁷⁸ *Wawrzyńczyk A.* Stan badań nad wysokością płonów w rolnictwie polskim XVI–XVIII w. // *KHKM.* 1960. №1. S.103–117.

⁷⁹ *Ochmański W.* Gospodarowanie na roli na ziemiach polskich w rozwoju dziejowym. Warszawa, 1959; *EjUSD.* Wiedza rolnicza w Polsce od XVI do połowy XVIII wieku. Wrocław, 1965.

⁸⁰ *Szczygielski W.* Produkcja rolnicza gospodarstwa folwarcznego w Wieluńskim od XVI do XVIII wieku. Łódź, 1963.

⁸¹ *Rózycka-Glassowa M.* Gospodarka rolna wielkiej własności w Polsce XVIII wieku. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964.

⁸² *Ibid.* S.36.

⁸³ *Serчик В.А.* Становище селян на Правобережній Україні (др. пол. XVIII ст.) // *УДЖ.* 1962. №4. С. 67–73.

монографія⁸⁴ стала першим і на сьогодні єдиним в історіографії комплексним дослідженням магнатських маєтків Подільського воєводства другої половини XVIII ст. Чимало місця історик відвів й огляду історіографії фільваркового господарства у Речі Посполитій зазначеного періоду. В.Серчик визначив магнатське господарство як “сукупність явищ і тенденцій, що виникають із взаємостосунків між двором і селянином, проявляються у процесі організації виробництва матеріальних благ у стосунках фільварково-панщинного господарства”⁸⁵.

С.Бжозовський, досліджуючи рівень, зміст і обсяги агротехнічних та ветеринарних студій поляків у вищих навчальних закладах Відня у XVIII ст., пов’язував їх із підвищенням рівня господарювання в маєтках великоземельної шляхти (з останньої чверті цього століття), куди ці фахівці потрапляли після навчання⁸⁶.

Картину регіональних відмінностей фільварково-панщинної системи Речі Посполитої XVIII ст. суттєво доповнило дослідження С.Міхалкевича, присвячене магнатському господарству Сілезії у другій половині XVIII ст. (на прикладі маєтку Ксенж)⁸⁷.

З середини 60-х–у 70-х роках спостерігається спад зацікавлення економічною історією Польщі, натомість більше уваги приділяється історії суспільно-політичній та соціо-демографічній. У цей період з’явилися праці А.Вичанського, Я.Мацішевського, В.Чаплінського, А.Керстена, Т.Зелінської, А.Посьпеха, В.Тигельського⁸⁸, у яких акцентувалося на суспільно-політичній ролі великоземельної шляхти (magnaterii) у XVIII ст. З’ясовуючи економічний базис цієї суспільної верстви, вони принагідно висвітлювали й деякі аспекти фільварково-панщинних відносин у магнатських маєтках. З-поміж них вирізняється праця А. Бужинського, котрий на прикладі королівщин Сандомирського воєводства визначає структуру магнатських доходів у XVIII ст. і кваліфікує фільваркове господарство як одне з джерел цих доходів⁸⁹.

Зусиллями В.Кулі (й за його редакцією) започатковано серію “Суспільство Польського королівства: Студії над розширенням і суспільною рухливістю”⁹⁰, яку продовжено під назвою “Польське суспільство в XVIII і XIX століттях: Студії над розширенням і суспільною рухливістю” (з 1974 р. за редакцією Я.Лескевічової⁹¹). Авторами цих досліджень є чимало колишніх істориків соціально-економічного спрямування.

Завдяки зусиллям одного з учнів Я.Рутковського – С.Інгльота – періодично з’являлися (за його впорядкуванням та редакцією⁹²) змістовні колективні збірники ста-

⁸⁴ *Serczyk W.* Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965.

⁸⁵ *Serczyk W.* Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. S.30.

⁸⁶ *Brzozowski St.* Studia rolnicze, leśne i weterynaryjne Polaków w Wiedniu od XVIII do XX wieku. Wrocław, 1967.

⁸⁷ *Michalkiewicz S.* Gospodarka magnacka na Śląsku w drugiej połowie XVIII wieku na przykładzie majątku Książ. Wrocław, 1969.

⁸⁸ *Wyczański A.* Polska – Rzeczpospolitą szlachecką (1454–1764). Warszawa, 1965; *Maciszewski J.* Szlachta polska i jej państwo. Warszawa, 1969; *Magnateria polska jako warstwa społeczna* / Red. W.Czaplińskiego, A.Kerstena. Toruń, 1974; *Zielińska T.* Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewskich w procesie przeobrażeń warstwy społecznej. Wrocław, 1977; *Pospiech A., Tygielski W.* Społeczna rola dworu magnackiego XVII–XVIII wieku // *Przegląd Historyczny*. 1978. T.69. Zesz.2. S.216–237.

⁸⁹ *Burzyński A.* Struktura dochodów wielkiej własności ziemskiej XVI–XVIII w. (Próba analizy na przykładzie dobr królewskich województwa Sandomierskiego) // *RDSiG*. Warszawa–Poznań, 1973. T.34. S.31–65.

⁹⁰ *Społeczeństwo królestwa Polskiego: Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej* / Pod red. W.Kuli. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965. T.1; 1966. T.2; 1968. T.3; 1970. T.4; 1972. T.5.

⁹¹ *Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku: Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej* / Pod red. J.Leskiewiczowej. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1974. T.6; 1987. T.8; 1991. T.9.

⁹² Так, С.Інгльот упорядкував і написав передмову до настільної для багатьох поколінь істориків-аграрників книги (фактично збірки розпоряджень) Анцельма Гостомського (1508–1588) “Господарство”. Цей магнат, що володів 28 селами й “державив” 36 королівщинами (в Мазовії та на Підляшші), став автором першого підручника з організації та ведення фільваркового господарства. Поради досвідченого землевласника, за плечима котрого був чималий досвід ведення фільваркового господарства, залишалися раціональними й використовувалися у Речі Посполитій XVIII ст. (*Gostomski Ancelm.* Gospodarstwo. Wroc-

тей: “Історія польських селян” (Варшава, 1970; Вроцлав, 1995)⁹³ та “З історії польського села й рільництва” (Варшава, 1986), у яких надалі порушувалася проблема стосунків села з магнатським двором, зв’язків магнатського господарства з ринком, ролі, яку відігравав у цьому процесі панщинний фільварок⁹⁴. В останньому за часом із згаданих видань натрапляємо на думку про те, що “головним чинником розвитку фільварково-панщинної системи Речі Посполитої було зростання попиту на збіжжя на внутрішньому, а ще більше – на зовнішньому, ринку, спочатку внаслідок Великих географічних відкриттів, а згодом – і росту населення міст”⁹⁵.

80–90-ті роки небагаті на вузькотематичні дослідження у цьому напрямі. Поодинокую на цьому тлі є ґрунтовна стаття К.Заморського, вміщена у збірнику праць історичної комісії Польської Академії Наук (відділ у Кракові)⁹⁶, яка за своїм змістом і обсягом не поступається монографії. На прикладі маєткового комплексу Тенчинка К.Заморський всебічно проаналізував господарські та суспільні стосунки між фільварком та селом XVIII–першої половини XIX ст.

У 90-х роках і до цього часу в Жешові фільваркове господарство шляхти з околиць цього міста та суміжних районів у XVI–XIX ст. досліджує професор Ю.Пулцьвяртек⁹⁷. У 1993 р. в Кельцях також побачив світ збірник статей “Господарська активність селянства в Польщі XVIII–XX століття” (за редакцією В.Цабана і М.Марковського)⁹⁸. З’являються й поодинокі видання з економічної історії Польщі XVIII ст., наприклад, академічний підручник З.Газди⁹⁹.

Переліченими публікаціями практично вичерпується коло розгляду проблеми. Відтак, за схемами, визначеними на початку XX ст. фундаторами соціально-економічного напрямку історії Польщі, на прикладі маєтків окремих магнатів (одного чи декількох) зусиллями наступних поколінь польських дослідників на сьогодні в основному охоплено основні господарські регіони Речі Посполитої XVIII ст. і створено інтегральну, середньостатистичну (й частково ідеалізовану) картину функціонування фільваркового господарства як базису магнатського. Однак рівень господарювання, а іноді й галузеве спрямування того чи іншого фільварку, дані з якого досліджувалися й узагальнювалися, часто були різними.

Чималий обсяг опрацьованого матеріалу та переорієнтація наукових зацікавлень польської історіографії в суміжні площини практично призвели до консервації вищезазначеної проблематики, хоча чимало її питань ще чекають на свого дослідни-

ław, 1951). Наступного року подібним чином побачила світ добірка витягів з джерел про спроби соціально-економічних перетворень у польському селі XVIII ст. (Próby reform włościańskich w Polsce XVIII wieku: Wybór źródeł / Opracowaniem i wstępem zaopatrzył S.Inglot. Wrocław, 1952).

⁹³ Historia chłopów polskich / Red. S.Inglota. Warszawa, 1970; Historia chłopów polskich / Red. S.Inglota. Wrocław, 1995. Cz.1. *Korta W.* Do upadku Rzeczypospolitej. S.7–104.

⁹⁴ Z dziejów wsi polskiej i rolnictwa / Red. S. Inglota. Warszawa, 1986.

⁹⁵ Historia chłopów polskich / Red. S.Inglota. Wrocław, 1995. Cz.1. S.56. Аналіз аграрного устрою Речі Посполитої XVIII ст. також присутній у ряді інших подібних видань: *Tymieniecki K.* Historia chłopów polskich. Warszawa, 1965–66. T.1–2; *Samsonowicz H.* Historia Polski do r. 1795. Warszawa, 1967; *Zientara B., Mączak A., Ichnatowicz I., Landau Z.* Dzieje gospodarze Polski do roku 1939. Warszawa, 1973.

⁹⁶ *Zamorski K.* Folwark i wieś. Gospodarka dworska i społeczność chłopska Tenczynka w latach 1705–1845. // Prace komisji historycznej PAN – oddział w Krakowie. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1987. №8. S.8–154.

⁹⁷ *Półćwiartek J.* Latyfundium Rzeszowskie // *Dzieje Rzeszowa.* Rzeszów, 1994. T.1. S.551–608. *EjUSD.* Wsie leżajskie doby pańszczyznianej (XVI–XIX wiek) // *Dzieje Leżajska* / Red. K.Baczkowski, J.Półćwiartka. Leżajsk, 1996. S.159–238; *EjUSD.* Majętność kolbuszowska w XVI–XX wieku – rozległość i gospodarka dworska // *Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie.* Seria społeczno-pedagogiczna i historyczna. 1998. Historia 7. Zesz.28. S.73–107; *EjUSD.* Majętność wiejska panów na Tyczynie zaplecem gospodarczym miasta // *Z dziejów Tyczyna i regionu.* Tyczyn, 1998. S.46–82.

⁹⁸ *Aktywność gospodarza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XX wieku* / Red. W.Cabana, M.Markowski. Kielce, 1993.

⁹⁹ *Gazda Z.* Historia gospodarcza (do XIX w.). Warszawa, 1998. T.1.

ка. На сьогодні, насамперед, потребують перегляду й свіжого погляду на проблему основні аспекти продуктивного циклу фільварку, взаємовплив основних форм ренти, соціальні відносини між двором та підданими селянами.

**POLISH HISTORIOGRAPHY ABOUT MANOR ECONOMY
OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH
IN THE XVIIIth c.**

Yurij OVSINS'KYI

*L'viv Ivan Franko National University
1, Universytets'ka str., Lviv, 79000
Department of History of Middle Ages and Byzantine Study*

The state of research by Polish historiography of problem of functioning of manor economy as the base economic unit in Polish-Lithuanian Commonwealth in the XVIIIth century is analysed in the article. The stages of forming and evolution of the views of Polish historian on the indicated problem in the XIX–XXth century are traced. On the whole conclusion is drawn about a slump in the last decades of the personal interest in the socio-economic subject (in particular in the manor relations) of Polish-Lithuanian Commonwealth on behalf of social-demographic one.

Key words: Polish historiography, manor economy, magnaterye, Polish-Lithuanian Commonwealth of the XVIIIth century, social-economic history, regional differences, work for landlord, tchynsh (rent of the peasantry paid to the landlords).

Стаття надійшла до редколегії 28.05.2005
Прийнята до друку 17.06.2005